

مرتضی کریمی نیا

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱)

قرآن ۱۲۰۰، در موزه آستانه حضرت معصومه علیها السلام: قرآنی
از عهد مأمون عباسی یا قرن پنجم هجری

۸۷-۹۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

چکیده: نسخه قرآنی شماره ۱۲۰۰ در موزه آستانه حضرت معصومه (س) حاوی جزو سی ام قرآن به خط کوفی متأخر و مشرقی است. قریب ۶۰ سال پیش، هنگام مرمت نسخه، نوشته ای در آغاز آن یافت شد که تاریخ کتابت آن را به سال ۱۹۸ هجری و در عهد مأمون عباسی می‌رساند. از همین رو، برخی آن را قدیم‌ترین قرآن تاریخ‌دار، و ترقیم آغازین آن را اصیل دانسته‌اند. مقاله حاضر ضمن مروری نسخه‌شناختی و متن‌شناسانه بر این اثر، نشان می‌دهد که تاریخ ۱۹۸ برای کتابت این نسخه بر روی کاغذ، بسیار زود هنگام، و احتمالاً جعلی متأخر و افزوده شده به آغاز نسخه است. خط نسخه از سبک کوفی ایرانی و مکتب عثمان بن حسین وراق غزنوی پیروی می‌کند، اما در برخی جهات از دقت کافی برخوردار نیست؛ از جمله آنکه سهواً اشتباه کاتب در نگارش متن آیات بسیار زیاد است. همچنین رسم و هجای کلمات از املائی قیاسی (رسم کامل و غیر عثمانی) پیروی می‌کند و قرائت نسخه نیز عمدتاً بر مبنای قرائت ابو عمرو بن علاء (قاری بصره) است. این‌ها همه ویژگی‌هایی است که تاریخ‌گذاری کتابت اصل نسخه را در اواخر قرن پنجم هجری موجه و مقبول می‌سازد.

کلیدواژه: قرآن ۱۲۰۰؛ موزه آستانه مقدس قم؛ عثمان بن حسین وراق غزنوی؛ کوفی ایرانی؛ کوفی مشرقی؛ قرائت ابو عمرو

— **Codicology of the Qur’anic Manuscripts (1)**
The Qur’an MS 1200 in Āstān-e Qum Shrine Museum: Left from al-Ma’mūn era or 5th century AH.

By: Morteza Karimi-Nia

Abstract: The Qur’an manuscript No. 1200, in the Āstān-e Qum Shrine Museum, contains the 30th juz’ of the Qur’an, and is written in eastern or New Style Kufic script. Nearly 60 years ago, when the manuscript was restored, a note was discovered in its beginning, stating that the manuscript was written in 198 AH, in time of Abbasid caliph, al-Ma’mūn. Therefore, some consider it to be the oldest dated Qur’an whose diacritic is original. Having a codicological and textual overview of the work, the article shows that the date 198 AH, which was assigned to the copying of this MS is too early, and was probably added to the beginning of the MS later. The manuscript handwriting follows Kufic style and belongs to the school of a Ghaznavid scribe, Uthmān b. al-Hussain al-Warrāq, but in some ways it is not sufficiently precise including the fact that the scribe made many mistakes in writing the Qur’anic text. Furthermore, the orthography and syllables of the words follows Qiyāsi orthography (a complete or non-Uthmānic *rasm*), and the manuscript’s variant readings (*qirā’āt*) is mainly based on Abū ‘Amr (from Basra). These are all the features that justify the dating of the original version of book in the late fifth century AH.

Key words: Qur’an No. 1200, Āstān-e Qum Shrine Museum, the Ghaznavid Uthmān b. al-Hussain al-Warrāq, Iranian Kufic, Eastern Kufic, Abū ‘Amr variant readings.

— نسخ المصاحف القرآنیة

القرآن رقم ۱۲۰۰ في متحف حرم السيدة المعصومة (س)
قرآن يعود تاريخه إلى عهد المأمون العباسي أو القرن الخامس الهجري

مرتضی کریمی نیا

تحتوي النسخة القرآنية رقم ۱۲۰۰ والموجودة في متحف حرم السيدة المعصومة سلام الله عليها على الجزء الثلاثين من القرآن، وهي مكتوبة بالخط الكوفي المتأخر والمشرقي.

وخلال عملية ترميم النسخة التي جرت قبل ما يقارب الستين عاماً، وجدوا عبارة مكتوبة في أول هذه النسخة يعود تاريخها إلى سنة ۱۹۸ الهجرية، أي في عهد المأمون العباسي. من هنا رأى البعض أن هذه النسخة هي أقدم النسخ القرآنية المؤرخة، مستندين إلى اعتقادهم بأصالة الرقم الموجود في بدايتها.

أما المقال الحالي فإنه ومن خلال نظرتي على هذا الأثر من منظار علم المخطوطات والنصوص، فإنه يعتقد بأن اعتبار السنة ۱۹۸ تاريخاً لتدوين هذه النسخة على الورق هو تاريخ في غاية الاستعجال، إذ يحتمل أن تكون هذه الكتابة تزويراً متأخراً، وأنها قد أضيفت إلى بداية النسخة.

ومن مزايا هذه النسخة أنها كتبت بالخط الكوفي الإيراني ومدرسه عثمان بن حسين الوراق الغزنوي، وإن كانت لم تتصف بالدقة الكافية من بعض الجهات، كسهو الكاتب واشتباهه في كتابة نصوص الآيات في الكثير من الموارد.

أما رسم وهجاء الكلمات فهو يطابق الرسم الإملائي (أو الرسم الكامل وغير العثماني)، في حين أن قراءة النسخة غالباً هي مستندة إلى قراءة أبي عمرو بن علاء (قارئ البصرة).

وجميع ما ذكرناه من المزايا تجعل القول بأن تاريخ كتابة أصل النسخة يعود إلى أواخر القرن الخامس الهجري إنما هو قول مبتر ومقبول.

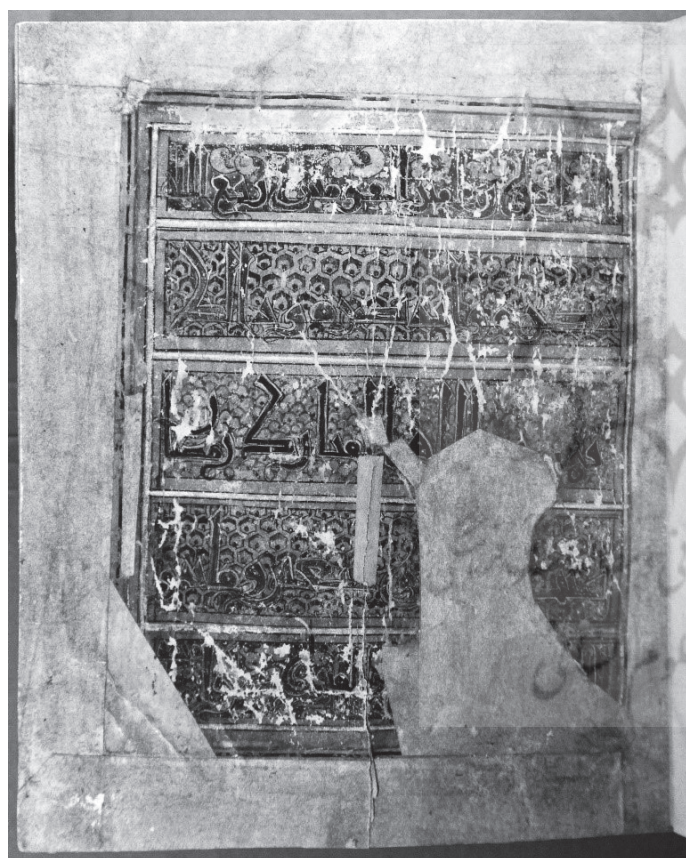
المفردات الأساسية: قرآن رقم ۱۲۰۰، متحف عتبة قم المقدسة، عثمان بن الحسين الوراق الغزنوي، الكوفي الإيراني، الكوفي المشرقي، قراءة أبي عمرو.

نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱)

مرتضی کریمی نیا

قرآن ۱۲۰۰ در موزه آستانه حضرت معصومه علیها السلام: قرآنی از عهد مأمون عباسی یا قرن پنجم هجری^۱

نسخه قرآنی ۱۲۰۰ در موزه آستانه حضرت معصومه (س) نخستین بار در سال ۱۳۳۶ توجه جمعی از محققان و نسخه‌شناسان ایرانی را به خود جلب کرد.^۲ در بهار این سال، تولیت وقت آستانه حرم حضرت معصومه (س) چند نسخه خطی از قرآن‌های کهن را برای تعمیر و صحافی به اداره کل باستان‌شناسی (موزه ایران باستان) ارسال کردند. در این میان، اوراق مندرس و پریشانی از جزء سی‌ام قرآن وجود داشت که در آغاز به سبب آسیب دیدگی و فرسودگی قابل اصلاح نمی‌نمود، اما به سبب تأکید تولیت وقت آستانه

حضرت معصومه (س) مرمت و تجلید این اثر به دست استادان اسدالله اسفرجانی و حسن دنیاگرد انجام گرفت. پس از این، در بازبینی صفحات نخست این نسخه مشخص شد که در برگ نخست آن اطلاعاتی تاریخی در خصوص زمان کتابت قرآن درج شده است. این عبارات که به سبب فرسودگی کاغذ، کمی ناخوانا بودند چنین حکایت می‌کنند که نسخه مزبور در سال ۱۹۸ هجری و در نخستین سال حکومت مأمون خلیفه عباسی کتابت شده است. در این صفحه نکته‌ای در خصوص نام کاتب یا مکان کتابت نیامده است. با این همه سبک خط و نحوه کتابت و املا کلمات در این نسخه هیچ شباهتی به نسخه‌های قرآنی کتابت شده در سه قرن نخست ندارد و همین امر سبب تردید در تاریخ اظهار شده در آغاز آن می‌شود.

المأمون امیرالمؤمنین رفع الله
ذکره و اید نصره و ذالک
فی (شهر) الله المبارک رمضان
سنت ثمان) و تسعین و مائة و
الاحمد لله رب ال عالمین و صلواته (علی) محمد
(وآله الطاهرین
متن رقم الحاقی به نسخه ۱۲۰۰

اگر از نسخه‌های قرآنی به خط کوفی کهن و منسوب به دستخط

ائمه (علیهم السلام) و نیز برخی صحابه چون عثمان بن عفان صرف نظر کنیم، نسخه قرآنی ش ۱۲۰۰ در موزه آستانه قم با تاریخ ۱۹۸ هجری را باید قدیم‌ترین قرآن «تاریخ‌دار» به شمار آوریم.^۳ این نسخه در قطعی

۱. این مقاله بخشی از پژوهش مفصل‌تر من در باب این نسخه و سایر قرآن‌های کهن در موزه آستانه قم است. برخورد لازم می‌دانم از مسئولان و کارشناسان موزه آستانه مقدسه قم به ویژه جناب حجت الاسلام والمسلمین سیدجعفر حجت کشفی و بهزاد یوسف زاده که در دستیابی من به این نسخه و تصاویر آن، نهایت همکاری را مبذول داشتند، سپاسگزاری کنم.

۲. این نسخه در میان غربیان ظاهراً چندان شناخته شده نیست. تنها مارتین لینگز تصویر آن را در کتاب شکوه کتابت و تذهیب قرآن (لندن، ۲۰۰۵) منتشر کرده است که در ادامه بدان اشاره خواهیم کرد.

۳. نمونه‌هایی از قرآن‌های تاریخ‌دار اصیل در قرون سوم و چهارم هجری اینهاست: قرآن آماجور (بلاد شام، صور، ۲۶۲ ق)؛ قرآن عبدالمنعم (احتمالاً

عمودی (و مشابه با قطع خشتی) بر روی کاغذ در ابعاد (کنونی) ۲۰۵*۱۷۰ میلی‌متر، دارای ۷۸ برگ، با سه سطر در هر صفحه و تنها حاوی جزو آخر قرآن (با افتادگی‌هایی در برخی سوره) است. وجود تاریخ ۱۹۸ در آغاز نسخه سبب توجه بسیاری از نسخه‌پژوهان در آن زمان شد. جمعی از استادان ادب و تاریخ با انتساب این اثر به پایان قرن دوم هجری موافقت و جمعی دیگر با آن مخالفت کردند. مهم‌ترین موافق، شادروان محمدتقی مصطفوی رئیس وقت موزه ملی ایران در مقاله‌ای در مجله نقش و نگار کوشیده است ضمن تأکید بر اهمیت این نسخه، اصالت این تاریخ و انتساب نسخه به پایان قرن دوم هجری را تأیید کند.^۴ همچنین شادروان مهدی بیانی در مقاله‌ای دیگر در همان مجله، با عنوان «جزو سی‌ام از قرآن مجید» ضمن توصیف کلی نسخه چنین نظر داده‌اند که می‌توان تاریخ ۱۹۸ هجری را برای کتابت اصل نسخه (متن آیات بدون سوره‌ها و اعراب، جدول‌کشی و تذهیب و...) پذیرفت و تمامی افزوده‌های بعدی را متعلق به اواخر قرن چهارم به بعد دانست. وی می‌نویسد:

به گمان من این نسخه تا مدت دو بیست سال بهمان سادگی باقی بوده است تا اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم یکبار آترت‌ترین و تکمیل نموده‌اند و این تزئینات و اضافات که در این دوره شده است ...^۵

با مراجعه به نمونه‌های مختلف نسخه‌های کوفی کهن و کوفی متأخر مشرقی و ایرانی و سیر تحول آن در قرون نخست، دشوار می‌توان چنین دیدگاه تعدیل‌شده‌ای را پذیرفت که نسخه قرآن ۱۲۰۰ در یک زمان کتابت شده و در دو قرن بعد نقطه‌گذاری و اعراب و تزئین شده باشد؛ زیرا سبک قرآن ۱۲۰۰ که در میان قرآن‌های هنری و مذهب کوفی مشرقی ایرانی قرار می‌گیرد، اقتضا دارد که کاتب از همان آغاز برای تمام اجزای متن و جوانب زیبایی‌شناختی آن از جمله سوره‌ها، آیه‌نماها، اعراب، پرکردن فضای میان سطور، کادربندی برنامه‌ریزی و تمام این امور را اجرا کرده باشد. روشن است که خط کوفی به‌کاررفته در کتابت متن قرآن ۱۲۰۰ شباهت به هیچ یک از کتابت‌های کوفی در دو قرن نخست و حتی در قرن سوم ندارد. اساساً ما در سه قرن نخست هیچ نشانه‌ای از پیدایش چنین سبکی از خط کوفی را نمی‌یابیم و این امر علاوه بر کتابت این جزو قرآنی بر روی کاغذ، مهم‌ترین ایراد در استناد این نسخه به قرن دوم هجری است. نوشتار کنونی ضمن توضیح این امر، به اجمال، اجزا و ویژگی‌های مختلف این نسخه را معرفی می‌کند.

شیوه کتابت متن قرآن در نسخه ۱۲۰۰ را نمی‌توان به هیچ یک از انواع خط کوفی رایج در سه قرن نخست نسبت داد. این نوع خط که حاصل به‌کارگیری انواع هنرهای نگارشی در کتابت کلمات و اتصال حروف است، به تعبیر فرانسوا دروش، سبک جدید (New Style) خوانده می‌شود که در اوایل قرن چهارم شکل گرفت و به تدریج رواج و تنوع بسیاری یافت. نخستین نمونه‌های این چنین خطی را که به در میان ما به کوفی مشرقی معروف است، در میانه‌های قرن چهارم و اوج آن را در قرون پنجم و ششم می‌یابیم. سرآمد هنرنمایی و نمونه‌های معروف این چنین خطی را در کتابت خاندان وزّاق غزنوی در نسخه‌های به‌جامانده از وی در کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، توقیاتی سرای، چستریتی، مجموعه شخصی دکتر خلیلی، کتابخانه جان رایلندز (دانشگاه منچستر) و موزه متروپلیتین می‌توان یافت.^۶ در این روش، کاتب تنها قصد

۱. بلاد شام، وقف مسجد اموی، ۲۹۸ ق؛ قرآن ابن شاذان (ایران، ری، ۳۶۱ ق)؛ قرآن اصفهان (به خط محمد بن احمد بن یاسین، ۳۸۳ ق) قرآن وقف‌شده به دست کشواد بن املاس از حکمرانان اصفهان، در ۳۲۸ ق؛ قرآن وقف‌شده به دست ابوالقاسم علی بن ناصرالدوله معروف به ابن سیمجور در سال ۳۸۳ ق. تنها بخش‌هایی از دو نسخه اخیر اکنون در ایران و کتابخانه آستان قدس رضوی اند.

۲. محمدتقی مصطفوی، «نسخه نفیس بینهایت مهمی از کلام‌الله متعلق به قرن دوم هجری»، نقش و نگار، ش ۵، سال ۱۳۳۷. وی در همین مقاله به دیدگاه صائب شادروان مجتبی مینوی در خصوص این نسخه اشاره می‌کند که «نسخه مزبور کار خراسان بوده، به دلیل چگونگی خط آن یقیناً از قرن چهارم هجری قدیمی‌ترین است و صفحه اول که نام مأمون و تاریخ ۱۹۸ را دربردارد به نظر ایشان [مرحوم مینوی] مجعول آمده است».

۳. مهدی بیانی، «جزو سی‌ام از قرآن مجید»، نقش و نگار، ش ۵، سال ۱۳۳۷، ص ۹.

۴. برای برخی نمونه‌ها نک: فرانسوا دروش، سبک عباسی، ص ۱۸۲، ۱۳۲؛ مارتین لینگز، هنر و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران:

آن ندارد که حروف را بر روی صفحه بنگارد تا مفاد کلمات و جملات قرآنی به خواننده منتقل شود، بلکه علاوه بر این می‌کوشد با به‌کارگیری برخی جوانب زیبایی‌شناختی، به صورت یکدست و منظم به هریک از حروف در نگارش کوفی عناصر جدید بصری ببخشد تا فضای صفحه از گونه‌ای تقارن و نیز زیبایی هرچه بیشتری برخوردار شود. در واقع این شیوه را باید نوعی «نقاشی خط» بشماریم که در آن کاتب آیات قرآن کریم را با هنرمندی تمام بر روی صفحه نقاشی کرده است.

در هنگام رواج و تداول صور مختلف کوفی مشرقی از نوع ایرانی در قرون پنجم و ششم هجری، دو گونه اصلی از کتابت قرآن می‌یابیم: نخست نوشتن قرآن با قلم ریز به خط کوفی متأخر در قطع عمودی بر روی کاغذ که در هر صفحه بین ۱۰ تا ۳۰ سطر می‌گنجد. در اینجا کاتب فرصت هنرورزی و جان‌بخشی به حروف و کلمات را کمتر در اختیار دارد، اما به‌طور کلی از اصول کوفی مشرقی ایرانی تبعیت می‌کند.^۷ شکل دوم نوشتن قرآن با قلم درشت به خط کوفی متأخر در قطع عمودی بر روی کاغذ است که در هر صفحه بین ۴ تا ۸ سطر می‌گنجد. از این نمونه دوم می‌توان به کتابت‌های معروف عثمان بن حسین وراق^۸ و فرزندش محمد بن عثمان وراق^۹ اشاره کرد. در این حالت کاتب فرصت و امکان بسیار زیادی برای نشان دادن هنر خود در کتابت حروف و کلمات و نیز تذهیب و تزئین میان سطور و اطراف برگه دارد. کاتب در این حالت غالباً خود نیز مذهب متن نیز هست و در تمامی جزئیات کتابتی و تزئینی نسخه دخالت می‌کند.

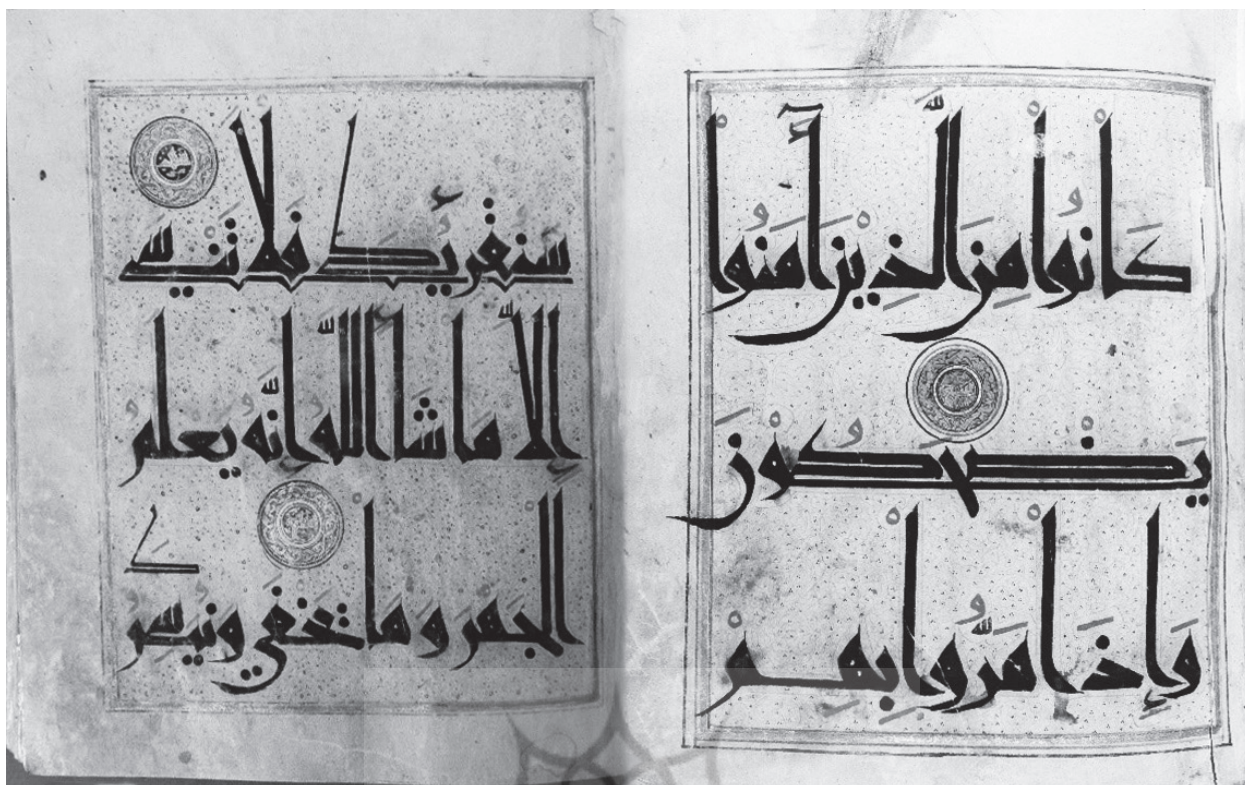
خط کوفی به‌کاررفته در قرآن شماره ۱۲۰۰ در موزه آستانه حضرت معصومه (س) دقیقاً در شمار کوفی مشرقی از نوع اخیر قرار می‌گیرد که با دانگ درشت قلم نگاشته شده است. با این همه نمونه خط کوفی مشرقی به‌کاررفته در این قرآن، در عین شباهت به صدها نمونه برجای مانده از کوفی مشرقی در قرون پنجم و ششم هجری، برخی عناصر خاص خود را نیز دارد که در نمونه‌های کمتری به کار رفته است. نخست آنکه کاتب به گونه‌ای عجیب، نگارش سه سطری در قرآنی عمودی به خط کوفی را اختیار کرده است. کمترین تعداد سطور در هر صفحه از این نوع قرآن نویسی، چهار سطر است.^{۱۰} دوم آنکه کاتب علاوه بر بهره‌گیری از تمام هنرهای شناخته‌شده در چنین سبکی از کوفی مشرقی، حروف س، ش، ص، ض، ط، ظ، ک را هرگاه در میان کلمه قرار گیرند، به صورتی جداگانه و کمی بالاتر از تراز سطر می‌نویسد و آن را با دنباله خطی کوتاهی به باقی کلمه متصل می‌کند؛ چنان‌که گویی این بخش از حرف، جداگانه و در وسط زمین و هوا قرار گرفته است. از این میان، نگارش حرف سین در این حالت برای بیننده شباهتی تام و تمام با کتابت کلمه «الله» به همراه دارد. نمونه‌های مختلف این امر را در صفحات زیر و در کلمات اشاره‌شده ذیل هر شماره می‌توان دید: برگ ۴ رو: الصور؛ برگ ۴ پشت: السما؛ برگ ۵ پشت: غساقا؛ برگ ۶ رو: حسابا؛ برگ ۷ رو: حسابا و السموات؛ برگ ۷ پشت: یملکون و خطابا؛ برگ ۱۳ رو: انشره؛ برگ ۱۵ پشت: مستشره؛ برگ ۳۳ رو و ۳۴ پشت: یضحکون (که یکی از نمونه‌های بسیار شاخص است) و برگ ۴۷ پشت: فصل.

گروس، ۱۳۷۷، تصاویر ۱۱، ۲۲.

۷. نمونه‌هایی از این نوع کتابت را در نسخه‌های زیر می‌توان دید: آستان قدس رضوی، قرآن‌های ش ۱۷، ۶۳، ۸۴؛ آستانه حضرت معصومه (س) در قم، ش ۱۲۷۶ و ۲۳۲۶؛ کتابخانه حرم علوی در نجف، شماره‌های ۴۴، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۲۷۳، ۳۲۸ و ۴۱۴؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌های ۳۹۴، ۳۹۵ و ۱۱۹۳۸؛ موزه رضا عباسی در تهران، قرآن ش ۱۹۶۰؛ موزه ملی ایران، قرآن ش ۳۶۱۰؛ کتابخانه کاخ گلستان در تهران، قرآن ش ۱۳۷۸؛ کتابخانه ملی فرانسه در پاریس، ش ۶۴۳۰؛ Arabe؛ مجموعه دکتر خلیلی در لندن، شماره‌های KFQ76 و KFQ77.

۸. در مصاحف سی‌پاره آستان قدس رضوی، نسخه‌های قرآنی ش ۷۰ و ۷۱ و جزوه‌های قرآنی ش ۳۰۵۲ تا ۳۰۷۵، ۳۰۷۶، ۳۰۷۷ و ۳۰۸۵.
۹. در نسخه ش ۴۶۸۰ در آستان قدس رضوی.

۱۰. در دو قرن نخست، قرآن سه سطری نداریم؛ اساساً تمام قرآن‌های عمودی که می‌شناسیم از قرن اول و دوم، همگی به خط حجازی یا مایل به کوفی نوشته شده‌اند که در تمام آنها بیشترین سعی و تلاش برای استفاده از حداکثر فضای پوست انجام یافته است. درشت‌نویسی متن قرآن در یک مصحف (مثلاً ۳۱ سطر در یک صفحه) اساساً از ویژگی‌های قرآن نویسی در دو قرن نخست نیست. قدیم‌ترین قرآن سه سطری معروف به «قرآن آماجرو»، کتابت‌شده در بلاد شام و شهر صور، مویخ ۲۶۲ هجری، اما به خط کوفی کهن، بر روی پوست و در قطع بیاضی است.

استفاده مکرر و پی‌درپی از جداسازی تراز حروفی مانند س، ش، ص، ض، ک و ط، در نسخه ۱۲۰۰ از موزه آستانه قم بسیار چشمگیر و منحصر به فرد است. با این همه در برخی نسخ دیگر هم از این پدیده به صورت پراکنده می‌توان نشان‌هایی یافت. فی‌المثل در کتابت تفسیر حدادی موسوم به معانی کتاب الله و تفسیره المنیر به خط عثمان بن حسین وراق (نسخه کتابخانه موزه توفیقایی، بخش خزینه امانت، ۲۰۹)، مواردی از کتابت ص، ط، ک و حتی س و ش در بالاتراز تراز سطر دیده می‌شود.^{۱۱} در نسخه ۱۷ آستان قدس رضوی نیز نمونه‌هایی از کتابت حروف سین و شین را (مثلاً در ص ۷۳، سطر ۲، السبیل؛ سطر ۵، مُسْمِع؛ سطر ۶، بآلسنتهم؛ سطر ۱۲: السبب؛ سطر ۱۳: یشاء) می‌توان یافت. از آنجا که عثمان بن حسین وراق در کتابت قرآن‌های سی‌پاره‌اش - در حدود سال ۴۶۴ ق - از این تکنیک بهره نبرده، اما در کتابت تفسیر ابونصر حدادی موسوم به معانی کتاب الله در کتابخانه موزه توفیقایی - کتابت سال ۴۸۲ تا ۴۶۶ ق - از این روش بهره برده است، می‌توان حدس زد که کتابت نسخه قرآنی ۱۲۰۰ در موزه آستانه قم باید متعلق به زمانی پس از این باشد. بنابراین این اثر را باید در اواخر قرن پنجم هجری تاریخ‌گذاری کرد.^{۱۲}

اکنون پس از مروری کلی بر نوع و ویژگی‌های کتابت کوفی به‌کاررفته در قرآن ۱۲۰۰، به شرحی مختصر از مهم‌ترین عناصر مختلف نسخه و ارتباط آن با تاریخ کتابت نسخه در اواخر قرن پنجم هجری می‌پردازیم. متن نسخه حاوی عناصر مختلفی است:

الف) بدنه متن آیات قرآن همراه با نقطه‌گذاری کامل به شیوه امروزی با نقطه‌هایی مدور. در نقطه نسخه که ظاهراً هم‌زمان با کتابت خود متن انجام گرفته، از نقطه‌گذاری کامل استفاده شده است که این امر در

۱۱. مثلاً در کتابت الحسنی (برگ ۱۹ پشت)؛ الحسرة (برگ ۵۱ پشت)؛ نینثرون (برگ ۱۴۳ رو)؛ خشیته (برگ ۱۴۶ رو)؛ برهانکم (برگ ۱۴۴ رو)؛ ارتضی (برگ ۱۴۵ پشت)؛ ینصرون (برگ ۱۵۱ پشت)؛ ینظرون و یستطیعون (برگ ۱۵۲ رو). چاپ عکسی این نسخه اکنون به همت سید محمد عمادی حائری منتشر شده است: حدادی، ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد، المجلد الثامن من معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر، کتابت و تذهیب از عثمان بن حسین وراق غزنوی (در سال ۴۸۴ ق)، نسخه برگردان با مقدمه سید محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و کاخ موزه توفیقایی (استانبول)، ۱۳۹۰.

۱۲. مارتین لینگز در چاپ جدید کتاب خود شکوه کتابت و تذهیب قرآن، ۲۰۰۵ (این نسخه را متعلق به اوایل قرن پنجم هجری دانسته است. نک: Martin Lings, Splendours of Qur'an Calligraphy and Illumination, London: Thames & Hudson, 2005, p. 57.

قرآن نویسی قرون دوم تا چهارم بسیار عجیب و بعید می‌نماید، اما در مجموعه قرآن‌های کوفی ایرانی، به ویژه در مکتب عثمان بن حسین وراق امری شایع و رایج است.^{۱۳} همانند قرآنی‌های عثمان وراق، نقطه‌ها در اینجا نیز تماماً دایره‌های منظم و مستدیرند. درباره رسم و املائی کلمات قرآنی در ادامه و در بند «ح» سخن خواهیم گفت.

ب) اعراب‌گذاری. اعراب نسخه ۱۲۰۰ با قلم قرمز رنگ به شیوه امروزی، یعنی با نظام حرکات منسوب به خلیل بن احمد است. نسخه‌های کوفی چهار قرن نخست همواره با نقطه‌های قرمز رنگ (موسوم به نظام ابوالاسود) اعراب‌گذاری شده‌اند. استفاده از علامت‌های فتحه و ضمه و کسره در نسخه‌های کوفی پس از این زمان رواج یافته‌اند.

ج) افزودن علامت تشدید با رنگ آبی. این امر می‌تواند هم‌زمان با اعراب‌گذاری یا بعد از آن صورت گرفته باشد.

د) افزودن علامت ء (همزه به صورت ۶ کوچک). این روش دست‌کم تا قرن پنجم در کتابت قرآن‌های کوفی و غیر آن رواج نداشته است. استفاده از علامت همزه (ء) در زیر الف یا روی آن در سراسر نسخه ۱۲۰۰ بسیار شایع است. این علامت همزه ظاهراً متأخر از کتابت متن است و در برخی موارد به روشنی با رنگ زرد یا سبز سیر دیده می‌شود، اما در برخی موارد ظاهراً با زمان کتابت هم‌زمان است و از همان جوهر مشکی استفاده شده که در خود متن به کار رفته است، مثلاً در کلمه «قرئ علیهم القرآن» (برگ ۳۹ رو).

۱۳. این نقطه‌گذاری در نسخه ۱۲۰۰ بسیار کامل است و هم‌زمان با کتابت متن نسخه صورت گرفته است که چنین امری در قرون دوم و سوم هجری نمونه ندارد. گذاشتن نقطه زیر و درون حرف «یا» - حتی در جایی که با «یا» مقصود مواجهیم، مثلاً در کلمات الذکری و یخشی در برگ ۴۹ پشت والاشقی و یصلی والکبری در برگ ۵۰ رو - امری بی‌سابقه در پایان قرن دوم به شمار می‌آید.

هـ) **عَدَّ الْآيَاتِ** یا **آیه‌نما**. علائم پایان آیات به صورت دویری ۸ تا ۱۰ لایه است که در میان آن شماره آیه درج شده است. این گونه شمارش آیات با دوایر مذهب امری کاملاً متأخر از قرن چهارم است و نمونه شاخص آن را در کار قرآن نویسی عثمان بن حسین وراق می‌توان دید. در اینجا ظاهراً کاتب متن، در متن اصلی هیچ فضایی برای نشانه پایانی آیات باقی نگذاشته و از همین رو علامت‌گذار از فضای میان سطور برای این کار استفاده کرده است. ثانیاً در بسیاری جاها به روشنی می‌بینیم که این علامت‌ها به سبب تلاقی با متن نوشته قرآنی به صورت کامل درج نشده و در نتیجه بخشی از آنها حذف شده‌اند. برای نمونه در برگ ۹ رو. روش شمارش آیات بدین صورت است: آیه، اثنان، ثلث، اربع، خمس، ست، سبع، ثمان، تسع، عشر، آیه، اثنان، ثلث، اربع، خمس، ست، سبع، ثمان، تسع، عشرون، آیه، اثنان، ثلث، اربع، خمس، ست، سبع، ثمان، تسع، ثلثون، آیه، اثنان، ثلث ... نکته جالب توجه اینکه کاتب یا علامت‌گذار مطابق سنت رایج در قرون سوم به بعد، هیچ‌گاه بسمله را به صورت آیه‌ای مستقل به شمار نیاورده و برای آن علامتی قرار نداده است. تمامی توضیحاتی که در این بند آوردیم، عیناً در نسخه‌های قرآنی عثمان بن حسین وراق به کار رفته است.

و) **جدول‌کشی در اطراف برگه‌ها**. متن آیات قرآن پس از کتابت، با جدولی مستطیل شکل، حاوی سه خط (به زر، سرنج و لاجورد) با فاصله‌های معین از حاشیه برگه جدا شده و کادربندی است. در این کار، گاه بخشی از یک حرف به سبب بلندی نامتعارفش خارج از متن کادر قرار گرفته است (مثلاً در برگ ۷ رو، حروف ن و ض). همچنین تمامی کلمات و اعراب‌ها در متن آیات قرآنی، دورگیری و تحریر شده و فضای خالی میان صفحات به صورت دندان موشی پر شده است.

ز) **نگارش سرسوره**. در آغاز هر سوره فضایی به اندازه متعارف یک سطر به اطلاعات مربوط به سوره اختصاص یافته است. در کهن‌ترین قرآن‌های سده‌های اول و دوم گاه این فضا تا همیشه خالی باقی می‌ماند و بعدها نیز هیچ‌کس اطلاعاتی در این فضا نمی‌نگاشت (برای نمونه نسخه قرآن رن، نسخه مارسل ۹ در کتابخانه ملی روسیه، نسخه‌های 01-25.1 و 01-29.1 و 01-30.1 در دارالمخطوطات صنعاء). در واقع این فضا به جداسازی بصری میان انتهای یک سوره و آغاز سوره بعدی کمک می‌کرد. بخش آغازین یا سرسوره‌ها در نسخه قرآنی ۱۲۰۰ حاوی نام سوره، اشاره به مکی یا مدینیت آن، تعداد آیات، کلمات و حروف سوره است. در تمام ۱۸ سرسوره موجود در این نسخه این توضیحات در سه سطر با قلمی ریزتر از قلم متن نوشته شده، اطراف نوشته هر بار به زیبایی تذهیب شده و در کنار آن سه سطر، ترنجی قرار گرفته است. مثلاً در برگ ۴۵ رو، سوره الطارق را چنین ذکر کرده است:

سورة الطارق تسع عشرة آية
كلامها احدى وسبعون كلمة
حروفها مائتان وتسعة وثلثون

دور نیست که بپذیریم حتی این بخش نیز توسط خود کاتب نوشته شده، چه از همان رسم خاص و یکسان تبعیت می‌کند و شباهت بسیاری با نوع «نقاشی

خط» به کار رفته در متن - مثلاً در نگارش حرف س - نسخه دارد.^{۱۴}

۱۴. برای نمونه نک: آغاز سوره علق در برگ ۶۸ رو.

ح) رسم و املائی کلمات. قدیم‌ترین مصاحف قرآنی املا و رسم ناقصی دارند.^{۱۵} این رسم الخط در قرآن‌های کوفی قرن دوم و سوم اندکی کامل‌تر می‌شود، اما از قرون چهارم در قرآن نویسی شرقی (به‌ویژه در ایران بزرگ قدیم) رسم کلمات از حالت ناقص و نمونه‌های استثنائی خارج شده و حالت قیاسی می‌یابد که در اصطلاح علوم قرآنی به آن «رسم الاملاء» - در برابر رسم عثمانی - می‌گویند. رسم کلمات در قرآن ۱۲۰۰ بسیار کامل است و این امر هیچ شباهتی به قرآن نویسی در قرون نخست ندارد. فی‌المثل صدای /آ/ در کلماتی چون کتاب، اساطیر، آیات و العالمین، همواره با الف نشان داده می‌شود. حتی وقتی در پایان سطر، فضا برای نوشتن بسیار اندک است، کاتب از گذاردن الف در کلماتی چون جنات، الانهار، الصالحات خودداری نمی‌کند. یک مثال دیگر اللیل است که همواره با املائی جدید و با دو لام - نه به صورت الیل - نوشته می‌شود، مثلاً در «واللیل اذا عسعس» (تکویر، ۱۷) در برگ ۱۹ رو؛ «واللیل و ما وسق» (انشقاق، ۱۷) در برگ ۳۸ پشت؛ «واللیل اذا یسر» (فجر، ۴) در برگ ۵۵ پشت؛ «واللیل اذا سجد» (ضحی، ۲) در برگ ۶۲ پشت.

ط) اختلاف قرائات. مانند تمامی نسخه‌های قرآنی نگاشته شده در فاصله قرون سوم تا نهم هجری، نسخه قرآنی ش ۱۲۰۰ در آستانه حرم حضرت معصومه (س) حاوی برخی اختلاف قرائت‌هاست که تفاوت‌هایی با قرائت کنونی قرآن (در مشرق جهان اسلام، به روایت حفص از عاصم و در مغرب، عموماً به قرائت ورش از نافع) دارد. این امر به سبب نقطه‌گذاری کاتب اصلی متن هم‌زمان با کتابت آیات قرآنی با سهولت بیشتری قابل تشخیص است. در موارد دیگر، این اختلاف قرائت به نحوه اعراب‌گذاری متن بازمی‌گردد. نمونه‌هایی از این اختلاف قرائات به قرار زیر است: آیه «و ما هو علی الغیب بضنین»، (تکویر، ۲۴) به صورت و ما هو علی الغیب بضنین نوشته شده (برگ ۲۰ پشت) که قرائت ابوعمرو و ابن‌کثیر و کسایی است. آیه «لا تسمع فیها لایة» (غاشیه، ۱۱) به صورت لا یسمع فیها لایة نوشته و اعراب‌گذاری شده (برگ ۵۳ پشت) که قرائت ابن‌کثیر و ابوعمرو است. در آیات فجر، ۲۰۱۹ آمده است: «و یا کلون التراث کلاً لئلاً و یحبون المال حباً جماً» (برگ ۵۷ پشت) که فقط قرائت ابوعمرو است. در آیات فجر، ۱۷۰۱۸ نوشته شده است: «کلاب لا یکرمون الیتیم و لا یخضون علی طعام المسکین» (برگ ۵۷ رو) که فقط قرائت ابوعمرو است. در آیه «بل توثرون الحیوة الدنیا» (الاعلی، ۱۶) آمده است: «بل یوثرن الحیوة الدنیا» (برگ ۵۱ رو) که تنها قرائت ابوعمرو است. به جز دو مورد اول که قرائت کتابت شده مشترک میان ابوعمرو و یکی دو تن دیگر است، سایر موارد تنها قرائت مختص ابوعمرو بن العلاء البصری (۱۵۴۰۷۰ ق) قاری بصره است. گفتنی است که تا پیش از سیطره فرهنگی و سیاسی دولت عثمانی و رواج قرائت حفص از عاصم در مشرق اسلامی، کتابت قرآن به قرائت ابوعمرو در سراسر قرون چهارم تا هشتم رواج و تداول بسیار داشته است.^{۱۶}

ی) سهویا اشتباه کاتب: در نسخه ۱۲۰۰ موارد متعددی از اشتباه کاتب را می‌توان یافت که برخی اصلاح شده و برخی نیز بدون اصلاح رها شده‌اند. نمونه‌هایی از اشتباه کاتب در نسخه ۱۲۰۰ از این قرار است: عبارت «یومئذ یتذکر الانسان» (فجر، ۲۳) نوشته شده است: یوم یتذکر الانسان (برگ ۵۸ پشت)؛ عبارت «فی تکذیب» (بروج، ۱۹) اشتباهاً چنین نقطه‌گذاری شده است: فی تکذیت (برگ ۴۴ پشت)؛ «یتغامزون» (مطففین، ۳۰) با حذف نقطه به صورت یتغامزون نوشته شده است (برگ ۳۳ پشت) و نیز «سیجئبها

۱۵. اصطلاح رسم الخط ناقص (scriptio defectiva) نام‌گذاری رزی بلاشراست. برای توضیح بیشتر در خصوص رسم ناقص و کامل نک: فرانسوا دروش، قرآن‌های عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف، ترجمه مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، تهران: هرمس، ۱۳۹۴، ص ۵۲ و بعد.

۱۶. سه نمونه دیگر از نسخه‌ها که اختلاف قرائت در آنها ناشی از تفاوت اعراب - و نه تفاوت حروف یا نقط - است، عبارتند از: اذا البحار سجرت (تکویر، ۶) مطابق با ابوعمرو و ابن‌کثیر، در برگ ۱۷ پشت؛ و اذا الضخف نُجِرت (تکویر، ۱۰) در برگ ۱۸ رو و اذا الجحیم سُجرت (تکویر، ۱۲) در برگ ۱۸ پشت.

الاتقی» (لیل، ۱۷) اشتباهاً به صورت سَتَجَنَّبُهَا الاتقی نقطه‌گذاری شده است که مطابق با قرائت هیچ یک از قراء نیست.

همچنین در مواردی، کاتب نسخه یا مصحح متن پس از کتابت نسخه متوجه اشتباه شده و آن را تصحیح کرده، اما اثر اشتباه باقی مانده است. نمونه‌های زیر از این دسته‌اند: کتابت «حساباً» (انشقاق، ۸) در اصل نسخه به صورت حلساباً (برگ ۳۷ رو) با لام اضافه بوده است. عدم کتابت راء در آیه «والارض ذات الصدع» (طارق، ۱۲) و افزودن متاخرآن (برگ ۴۷ رو)؛ عدم کتابت کاف در «نیسیرک» (برگ ۴۹ رو) که بعداً افزوده شده است؛ کتابت الف اضافه در «الاکرم» (علق، ۳) به صورت الاکرام (برگ ۶۸ پشت)؛ کتابت «أماته» (عبس، ۲۱) به صورت الماته (برگ ۱۳ رو)؛ عدم کتابت کلمه «کانوا» (مطففین، ۳۶) و افزودن متأخر آن (برگ ۳۵ رو).

براساس این نمونه‌ها می‌توان گفت که کاتب نسخه ۱۲۰۰ فردی چون عثمان بن حسین وراق یا فرزندش محمد بن عثمان نمی‌تواند باشد؛ زیرا در نسخه ۱۲۰۰ موارد متعددی از اشتباه کاتب را می‌توان یافت که برخی اصلاح شده و برخی نیز بدون اصلاح رها شده‌اند؛ این در حالی است که مجموعه آثار قرآنی به جامانده از خاندان وراق غزنوی بسیار دقیق و تقریباً خالی از هر نوع سهو و اشتباه کاتب است.

نتیجه آنکه بررسی محتوا و اجزای مختلف قرآن ۱۲۰۰ در موزه آستانه حضرت معصومه (س) نشان می‌دهد این نسخه در دوران کمال و شکوفایی کوفی ایرانی نگارش شده و انتساب آن به سال ۱۹۸ هجری صحیح نمی‌نماید. کاتب نسخه احتمالاً در اواخر قرن پنجم هجری و اثرپذیرفته از سبک کوفی ایرانی با کتابت عثمان بن حسین وراق غزنوی بوده است.

